

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Sakarya University Faculty of Theology

ISSN: 2146-9806 | e-ISSN: 1304-6535

Cilt/Volume: 24, Sayı/Issue: 45, Yıl/Year: 2022 (Haziran/June)

Mustafa Öztürk. *Osmanlı Tefsir Mirası*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012, 240 s.

Değerlendiren/Reviewed by

Esmâ Topal

Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İslami Araştırmalar Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı – M.A. Student, Social Sciences University of Ankara, Institute for Islamic Studies, Department of Basic Islamic Sciences

esma.topal@student.asbu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-7344-1569>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Kitap Dergerlendirmesi/Book Review

Geliş Tarihi/Date Received: 27/02/2022

Kabul Tarihi/Date Accepted: 30/03/2022

Yayın Tarihi/Date Published: 15/06/2022

İntihal: Bu makale, *iThenticate* yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by *iThenticate* and no plagiarism detected.

Copyright © Published by Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi – Sakarya University Faculty of Theology, Sakarya/Turkey.

Öz

Osmanlı tefsir mirasının incelenmesi, geçmişin ilmi kültürünün tanınması ve tanıtılması açısından önem arz etmektedir. Bu bakımdan konu edilen kitap Mustafa Öztürk'ün "Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış" başlıklı makalesinin genişletilmiş halidir. Bu kitapta, Osmanlı döneminin tefsir tarihinde yeterince ele alınmaması ve bu dönemde şerh ve haşiyeciliğin hâkim olduğu anlayışı eleştirilmektedir. 14. ve 19. yüzyıllar arası Osmanlı tefsir çalışmaları sunulurken klasik ve modern dönem olarak sınıflandırılmaktadır. Dönemsel özellikler ve değerlendirmeler ile dikkat çeken kitap, Osmanlı tefsir literatürü hakkında araştırmalara konu olabilecek birçok eser zikretmektedir. Bu çalışmada ilgili kitap tanıtılırken Osmanlı dönemi hakkında çizdiği perspektif değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Tefsir Tarihi, Osmanlı, Osmanlı Tefsir Mirası.

Abstract

Examining the Ottoman tafsir legacy is important for the recognizing and promoting the scientific culture of the past. In this regard, the subject of this review is the extended version of Mustafa Öztürk's article titled "A Panoramic View of the Ottoman Tafsir Tradition". In this book, it is criticized that the Ottoman period is not adequately addressed in the history of tafsir and the understanding that commentary and annotation were dominant in this period. While presenting Ottoman tafsir studies between the 14th and 19th centuries, they are classified as classical and modern periods. The book, which draws attention with its periodical features and evaluations, mentions many works that can be the subject of research on Ottoman tafsir literature. In this study, the perspective he draws about the Ottoman period is evaluated while introducing the relevant book.

Keywords: Tafsir, History of Tafsir, Ottoman, Ottoman Tafsir Legacy.

Değerlendirmeye çalıştığımız bu eser, Osmanlı döneminde yapılan tefsir çalışmalarını derli toplu bir şekilde ele almayı amaçlamaktadır. Yazarı böyle bir çalışma kaleme almaya sevk eden temel unsur, tefsir tarihinde Osmanlı döneminin adeta yok sayılmasıdır. Bu durumun nedenlerinden biri Ignaz Golziher (ö. 1921) ve Muhammed Hüseyin ez-Zehebî'nin (ö. 1977) tefsir tarihiyle ilgili eserlerinde bazı sübjektif ve ideolojik düşüncelerle Osmanlı dönemindeki Kur'ân ve tefsir çalışmalarından söz etmemesidir. Ancak yazar, yukarıda geçen iki isim hakkında zikrettiği bu düşüncelerin ne olduğunu açıklamamaktadır. İsmail Cerrahoğlu'nun *Tefsir Tarihi* adlı eserinde Zehebî çizgisini takip etmesini de yadırgamaktadır. Ayrıca tefsir tarihinde Osmanlı dönemine ilginin azlığını, bu dönemin tefsir tarihi açısından bereketli olmadığına dair yaygın bir kabulün bulunmasına ve Osmanlı tefsir kültüründe şerh ve haşiyeciliğin egemen olduğu düşüncesine bağlamaktadır. Nihayetinde yazar Osmanlı'ya bir vefa borcu olarak gördüğü bu eseriyle, tefsir tarihi alanına mütevazı bir katkı sunmayı dilemektedir. Ayrıca eseri hakkında son dönemde rağbet gören orijinallik ve özgünlük gibi bir iddiaya sahip olmadığını da belirtmektedir.

Eser, bir takdim ile başlamakta, ardından birinci bölüm, ikinci bölüm, netice/hülâsa ile son bulmaktadır. Takdimde Osmanlı müfessirleri hakkında yüksek lisans, doktora ve doçentlik tezi olarak hazırlanan çalışmaları, yakın

geçmişte yazılan makaleleri zikretmektedir. Yazar, bu çalışmaların bir kısmının aynı müfessir ve eser üzerinde olmasını, iletişim eksikliği ve emek ziyarı olarak görmektedir. Ancak sadece Fahreddîn er-Râzî'nin (ö. 606/1210) tefsiri üzerine onlarca tez ve makale yapıldığını dikkatlere sunarak, Osmanlı dönemi müfessirleri hakkındaki çalışmaların yetersiz olduğunu ve Osmanlı dönemine ait sayısız yazma eserin hala gün yüzüne çıkarılmadığını dile getirmektedir (s. 13). Bu alanda ilmi çalışmaya rağbet edilmemesine karşın yazar, Osmanlı tefsir mirasını panoramik ve olabildiğince deskriptif bir şekilde tanıtmayı istemektedir. Açıkçası yazarın, aynı müfessir ve eser üzerinde birden fazla çalışma yapılmasını eleştirdikten sonra bir müfessir üzerine yapılan onlarca çalışmayı öne sürmesi ilginçtir. Her ne kadar önceki çalışmaları sayı açısından yetersiz bulduğu sonucu çıksa da bunları içerik açısından da eleştirdiği hissini uyandırmaktadır.

Eserin, birinci bölümü klasik dönem, ikinci bölümü ise modern dönem şeklinde isimlendirilmektedir. Klasik dönem başlığında 14. ve 18. yüzyıllar arası Osmanlı tefsir geleneğinin bilgi kaynakları, Osmanlı'da ilmi hayat, huzur dersleri, şerh ve haşiye geleneği, tam tefsirler, belli ayet ve sûre tefsirleri, şerh, haşiye ve talik türü eserler, tefsir tercümeleri, Türkçe tefsirler, Ulûmu'l-Kur'ân ve konulu tefsir çalışmaları ele alınmaktadır (s. 15-106). Modern dönem başlığında ise Osmanlı'da 18. ve 19. yüzyıllarda yaşanan değişim, dönemin özellikleri, Türkiye, Suriye ve Irak gibi Osmanlı'nın siyasi nüfuz hakimiyetinin bulunduğu bölgelerde ön plana çıkan müfessirler, ayet ve sûre tefsirleri, şerh ve haşiyeler, Kur'ân ve tefsir tarihi, tefsir usûlü edebiyatı, bazı tefsir mukaddimleri ve son olarak Sırât-ı Müstakîm/Sebilürreşâd dergisindeki tefsir makalelerine değinilmektedir (s. 107-206). Zengin bir kaynakçaya sahip olan eserin sonuna eklenen dizin ile de ilgili kelimelerin aranmasında kolaylık sağlanmaktadır.

Yazar, Osmanlı tefsir mirasını klasik ve modern dönem şeklinde kategorik bir tasnifle sunmayı tercih etmekte ve her iki dönem altında tefsirleri hacim ve kapsam bakımından ayırmaktadır. Osmanlı tefsir çalışmalarının dönemsel tasnifinde, tefsir anlayışında yaşanan zihniyet değişimine vurgu yapmaktadır. Ancak Osmanlı tefsir mirasını bu şekilde sınıflandırmak ne kadar doğrudur? Nitekim bu tasnif bir yandan eserlerin yazıldığı dönemin zihniyetini, şartlarını ve ihtiyaçlarını göz önünde bulundursa da diğer yandan Osmanlı'nın 18. yüzyıldan itibaren Batı karşısındaki mağlubiyetinin, fikir ve düşünce dünyasına yansıyan etkisinden hareket etmektedir. Halbuki yazar, 19. yüzyıl Osmanlı devlet ve fikir adamlarını kategorik olarak Şarkçı, Garpcı, gelenekçi, yenilikçi gibi gruplardan birine yerleştirmenin pek mümkün olmadığını söylemektedir (s. 111). Buna rağmen Osmanlı tefsir geleneğinde klasik dönemin, modern döneme yenildiğini ifade eder. Bu değişimde ise modernitenin çok yönlü ıslah ve tecdit projesi rol oynamaktadır (s. 122). Yazarın tasnifi, modern dönemde Osmanlı'nın yenilik ve yeniden yapılanma arayışları

söz konusu iken tersten bir okumayla klasik dönemde de yeniliğin ve üretimin olmadığını akla getirebilmektedir. Ancak yazar her ne kadar klasik ve modern ayrımı yapsa da Osmanlı'da şerh ve haşiye geleneğinin hâkim olduğu, yeni ve özgün eserler üretilmediği iddiasına karşın modern dünyanın zihni kabullerini geçmişe irca etmeyi, yöntemsel bir hatanın ve ideolojik bir taassubun neticesi olarak görmekte, geçmişe aşırı kötüleminin veya yüceltmenin isabetsiz ve problemlili bir yaklaşım olduğuna dikkat çekmektedir.

Yazarın klasik ve modern ayrımı, belki de gelenek ve modernlik kavramlarına karşı takınılan tavrı dile getirme isteğinden ötürüdür. Zira geleneğin kutsanması konusunu modern, modernlik ve modernite gibi kavramların tüm içermelerini, bütün kötülüklerin anası gibi gören zihniyetle bağdaştırmaktadır. Ancak modernite olgusunun bilfiil tecrübe edilmesi ve özellikle kutsala yönelik zarar/hasar üretme kapasitesine karşın müslümanca bir farkındalıkla mukabelede bulunmayı tavsiye etmektedir. Dolayısıyla yazar, geleneğe veya modernite olgusuna karşı genellemeci ve indirgemeci bir yaklaşımı sorunlu bulmaktadır (s. 60-63). Bu noktada yazarın dengeli bir yol izleme tavsiyesi isabetli gözükmektedir. Nitekim Osmanlı tefsir mirasını değerlendirirken de sorunlu bulunduğu yaklaşımlardan uzak kalmaya çalışmaktadır.

Osmanlı tefsir kültürü hakkında sürekli karşımıza çıkan Osmanlı'da orijinal eser üretil(e)mediği, şerh ve haşiyeciliğin hâkim olduğu düşüncesi eserde, eksik bulunmakla birlikte doğru kabul edilmektedir. Bu konuda yazar, Ziya Demir'in çalışmasında zikrettiği Osmanlı müfessirlerinin ağırlıklı olarak şerh ve haşiye türü eserler vermesinin muhtemel nedenlerini özetlemektedir. Bu nedenlerden biri Osmanlı'dan önce de şerh ve haşiye geleneğinin var olduğu, Osmanlı'nın sadece bu geleneğin devamını sağlayıp koruduğu meselesidir. Böylece yazar, bahsi geçen düşüncenin sebepten ziyade sonuca ilişkin olduğunu eklemektedir. Sonuç bildirmesi açısından bu düşüncüyü kabul ederken Osmanlı'nın, mevcut hâkim geleneği zenginleştirerek gelecek nesillere aktarmada önemli bir role sahip olduğunu eklemektedir (s. 209-210). Bu durumda zenginleştirme faaliyetinin neye karşılık geldiği merak konusudur. Eserde Osmanlı dönemine ait sayısız yazma eserin hala gün yüzüne çıkarılmadığı söylemi buradaki zenginliği nicel olarak, şerh ve haşiye edebiyatının azımsanmayacak ölçüde bakir mazmunlar içerdiği söylemi de nitel olarak yorumlama imkânı vermektedir (s. 61). Ancak zenginleştirmeyle ne ifade edildiği açık değildir. Çünkü bir yandan şerh ve haşiye geleneğini ezberi ve tekrarı besleyen bir telif tarzına indirgemenin yanlışlığı üzerinde durmakta, diğer taraftan da Orta çağın durağan yapısında orijinal telif iddiasıyla yazılacak her eserin büyük ölçüde eski eserlerin tekrarından ibaret olmak gibi bir kadere sahip olduğunu söylemektedir. Nihayetinde bu el yazmaları incelenmeden Osmanlı dönemi hakkında genel bir yargıya ulaşmak zor gözükmektedir.

Osmanlı'yı kendi döneminin şartlarında anlamaya çalışan yazar, şerh ve haşiye geleneğine yönelimin muhtemel nedenleri olarak Zemahşeri'nin

(ö. 538/1144) *el-Keşşâf* ve Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envâru't-Tenzîl* adlı tefsirlerinin muhalled eser olarak kabul edildiğini ve dönemin ihtiyaçlarını karşıladığını düşünmektedir. Bu yüzden Osmanlı müfessirlerinin eser yazmayı çok anlamlı bir iş olarak görmediği, anlam ve yorumda yenilik peşinde olmaktan ziyade mevcut eserleri anlayıp onlar üzerinde çalışmayı tercih ettiklerini söylemektedir. Ayrıca Osmanlı toplumunun kitabî bilgiden ziyade sohbetten hazzeden bir yapıda olması, alimleri eser telif etmek yerine sohbeta yönelttiğini öne sürmektedir (s. 67).

Eserde, Osmanlı'nın temelde Arap dili ve fıkıh usulüne dayanan beyânî epistemoloji ile keşf ve ilhamın yanında nazarî boyutu da bulunan irfanî epistemolojiden yararlandığı dile getirilir. Osmanlı müfessirlerinin yararlandığı beyânî tefsir geleneğinin kaynakları arasında Beğavî'nin (ö. 516/1122) *Me'âlimü't-Tenzîl*'i, Zemaşerî'nin *el-Keşşâf*'ı, Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtîhu'l-Ğayb*'ı, Beyzâvî'nin *Envâru't-Tenzîl*'i gibi birçok eser olduğu zikredilir. Osmanlı'da irfanî tefsir geleneğinin kaynağı ise 1331'de İznik'te kurulan ilk medresenin başına İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) görüşlerini benimseyen Ekberiyî mektebinin önemli temsilcisi Dâvûd-i Kayserî'nin (ö. 751/1350) getirilmesiyle açıklanır. Yazar Osmanlı'da siyasi otoritenin tekke ile medreseyi birbirine yakın tutarak bir denge oluşturduğu, böylelikle ideal âlim tipini zâhir ilimlerle birlikte bâtın ilimlere de vâkıf olan kişi olarak belirlediğinden bahsetmektedir. Ayrıca Osmanlı tefsir kültüründe, farklı bilgi sistemlerine ait görüş ve yorumların mezcedildiği senkretizm düşüncesine dikkat çekmektedir (s. 17-25).

Eserde Osmanlı tefsir mirasının dönemsel panoraması çizilirken, beyânî ve irfanî tefsir geleneğinden beslendiği, üstelik bu ikisini kaynaştırıp bir düşüncede buluşturduğu klasik dönemin senkretik tefsir anlayışı, modern dönemde yerini yavaş yavaş medrese ve ulemanın otoritesinin zayıfladığı, Kur'ân'ın nüzü'l ortamındaki metin dışı bağlam gözetilmeden, bugün nazil olmuş gibi okuma tarzıyla güncel olaylara uyarlanan gündem bağımlı bir tefsir anlayışına bıraktığı söylenmektedir (s. 113-124). Modern dönemde, klasik dönemin özellikleri devam etmekle birlikte Türkçe anadil vurgusunun öne çıktığı ve tasavvufî-işari tefsirde eserler artarken bazı alimlerin de tamamen siyasete yöneldiği anlatılır (s. 129).

Yazar, Osmanlı'daki tefsir çalışmalarını derli toplu sunmadan önce toplumsal yapıda yaşanan bütün yönelim ve arayışları, zamanın dayatması ve şartların değişmesiyle açıklamaktadır. Orta çağın durağan yapısında Osmanlı müfessirleri önceden var olan geleneği benimseyip, mevcudu anlamayı ve onun üzerinde çalışmayı tercih ettiği zaman ve şartlar, ihtiyaçları karşılamaktadır. Modern çağın değişken yapısında ise Osmanlı müfessirlerinin gündem bağımlı ya da konjonktürel bir tefsir anlayışını benimsemektedir. Bu anlayış ise Kur'ân'ın adeta bugün nazil olmuş gibi okunması üzerinde durmaktadır. Nihayetinde Kur'ân'ın nüzü'l tarihindeki metin dışı bağlamlarıyla ilişkisini

hazfedilmesi suretiyle ayetlerin doğrudan doğruya modern zamanlar ve sorunlar hakkında konuşturulmasının anakronizme düşürdüğüne dikkat çekmektedir.

Eserdeki literatür bilgisine gelirseki yirmi müfessirin hayatı ve eserleri ele alınmakta, seksen yedi tane sûre ve ayet tefsiri, kırk iki tane şerh ve haşiye türü eserler listede sunulmaktadır. Ayrıca başka listeler de mevcuttur. Son olarak on sekiz eserin muhtevası incelenmektedir. Listelerde çok az da olsa (örneğin sayfa 83'teki 15., 20., 24. maddelerde) kaynak verilmemesi dikkat çekicidir. Ayrıca yazarın, Osmanlı döneminde Kur'ân'ın tümünü içeren tefsir sayısını oldukça az bulması, kullandığı kaynaklardaki bütün isimleri zikredergeği izlenimini doğursa da eserde on müfessir başlık olarak yer almakta, ardından tam tefsir yazan başka müfessirlerin de olduğu belirtilerek bunlar arasından üç kişinin adı anılmaktadır. Yazarın bu yaklaşımından anlaşılın Osmanlı'daki tam tefsirlerin oldukça az olduğu söylemi tartışmalı gözükmektedir.

Yazar, Osmanlı tefsir mirasını tasnif ederken klasik dönemde tam tefsir yazan müellifleri, modern dönemde ise belli bölgelerde yaşayan müfessirleri esas almaktadır. Ancak modern dönemde Türkiye, Suriye ve Irak gibi Osmanlı'nın siyasi nüfuz hakimiyetinin bulunduğu bölgelerde ön plana çıkan müfessirler arasında tam tefsir yazan müellifler de vardır. Ayrıca yazar, yaygın kanaatin aksine tam tefsir yazan ilk Osmanlı müfessiri olarak Kutbuddîn İznikî'nin (ö. 821/1418) *Tefsîru'l-Kur'ân* isimli eserine yer vermektedir. Genel kabule göre ise Osmanlı'daki ilk tam tefsir Şihâbüddîn es-Sivâsî'nin (ö. 860/1456[?]), *Uyûnu't-Tefâsir* adlı eseridir. Bunun sebebi, yazarın Şihâbüddîn es-Sivâsî'nin ihtilafli olan vefat tarihini, mezar taşındaki 860/1456 olarak esas almasıdır.

Sonuç olarak eserde, Osmanlı tefsir geleneği hakkında aşırılıklardan uzak bir perspektif kazandırma çabası ağır basmaktadır. Tefsir tarihinde Osmanlı döneminin, kendi zamanında ve şartlarında değerlendirilmesi vurgulanmaktadır. Yazar, tefsir tercümeleleri dışında Osmanlı tefsir mirasında bulunan 282 eserin adını zikretmektedir. Böylece bu mirası araştırmak isteyenlere sunduğu literatür ile bilgi sağlarken, çoğu yazma halinde olan bu eserleri incelemeye de teşvik etmektedir. Bu itibarla Osmanlı tefsir mirasını panoramik bir şekilde tanıtan eser, alanındaki nadir örneklerden biridir.